

ПРАДМОВА

На працягу ўсёй гісторыі развіцця беларускага нацыянальнага мовазнаўства былі надрукаваны дзве хрэстаматыі па беларускай дыялекталогіі, якія змяшчаюць тэксты з усіх рэгіёнаў Беларусі. Першая з іх – «Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі»¹ – была падрыхтавана супрацоўнікамі аддзела дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства і апублікавана ў 1962 г. У ёй змешчаны звязныя тэксты, запісаныя навукоўцамі ў 50-я гады ХХ ст. Хрэстаматыя адыграла важную ролю як вучэбны дапаможнік для студэнтаў, а таксама як крыніца дыялектных матэрыялаў для даследчыкаў беларускай мовы. Зараз яна з’яўляецца своеасаблівым помнікам беларускай народнай мовы 50-х гадоў ХХ ст.

Другое выданне – «Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя»² – было падрыхтавана да друку выкладчыкамі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Я. М. Камароўскім і Е. С. Мяцельскай у 1979 г. У хрэстаматыі прыводзяцца ўзоры дыялектных тэкстаў з усіх раёнаў Беларусі. Запісы зроблены ў асноўным самімі ўкладальнікамі дапаможніка, невялікая частка тэкстаў рыхтавалася студэнтамі БДУ і Гродзенскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута. Кніга з’яўляецца зборам дыялектных тэкстаў, узораў гаворкі сельскіх жыхароў Беларусі 70-х гадоў мінулага стагоддзя.

Акрамя гэтых двух выданняў свет пабачыла навуковая праца «Дыялектная мова Гродзеншчыны. Хрэстаматыя» (2007), укладзеная М. А. Даніловічам і Н. К. Памецька. Таксама невялікія падборкі ўзораў дыялектных тэкстаў змяшчае «Тураўскі слоўнік»³ і дыялекталагічныя зборнікі «Жывое наша слова», «Скарбы народнай мовы», «Народныя скарбы»⁴.

Зараз, на пачатку ХХІ ст., наспела неабходнасць для стварэння новай хрэстаматыі, у якой будуць адлюстраваны фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя рысы, характэрныя для беларускіх народных гаворак канца ХХ – пачатку ХХІ ст. Праўда, пакуль што падрыхтавана спецыяльнае хрэстаматыйнае выданне з запісамі сучасных гаворак цэнтральнай часткі Беларусі, паколькі менавіта гаворкі цэнтральнай дыялектнай зоны займалі вызначальнае месца пры стварэнні нарматыўнага аблічча сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Вывучэнне сённяшняга стану маўлення на гэтай адметнай частцы беларускай дыялектнай прасторы і з’явілася прычынай першачарговага назапашвання тут дыялектных матэрыялаў. Для складання новай хрэстаматыі дыялектных тэкстаў былі абследаваны ў асноўным раёны Мінскай вобласці. Усе запісы зроблены з дапамогай дыктафонаў. Поўная фанатэка іх захоўваецца ў адзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. У хрэстаматыю ўвайшла толькі частка тэкстаў, запісаных супрацоўнікамі аддзела на працягу шматгадовых дыялекталагічных экспедыцый. Выезды адбыліся ў наступныя гады: Слоніўскі раён (1998 г.), Нясвіжскі і Навагрудскі раёны (2000 г.), Крупскі раён (2001 г.), Капыльскі і Клецкі раёны (2002 г.), Асіповіцкі, Пухавіцкі, Мядзельскі і Вілейскі раёны (2003 г.), Уздзенскі, Стаўбцоўскі, Карэліцкі і Дзяржынскі раёны (2004 г.), Чэрвеньскі, Бярэзінскі, Валожынскі і Смалявіцкі раёны (2005 г.), Ваўкавыскі, Шчучынскі і Зэльвенскі раёны (2008 г.). Выкарыстаны таксама запісы, зробленыя за гэты час у Мінскім, Лагойскім, Любанскім і Старадарожскім раёнах.

¹ Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі / пад рэд. Р. І. Аванесавы і М. В. Бірылы. – Мінск, 1962. – 350 с.

² Камароўскі Я. М., Мяцельская Е. С. Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя. – Мінск, 1979. – 320 с.

³ Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск, 1982–1987 гг.

⁴ Жывое наша слова. – Мінск, 2001; Скарбы народнай мовы. – Мінск, 2005; Народныя скарбы. – Мінск, 2008.

Новае хрэстаматыйнае выданне па дыялекталогіі беларускай мовы паводле свайго зместу не з'яўляецца проста зборнікам дыялектных тэкстаў з гаворак цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы. Акрамя ўласна тэкставага блоку прыкладаў узораў сучаснага маўлення з цэнтральнай дыялектнай зоны і яе наваколля спецыяльна для хрэстаматыі падрыхтаваны тэарэтычная частка матэрыялаў, а таксама артыкул А. А. Крывіцкага пра цэнтральную дыялектную зону як адметнае канвергентнае ўтварэнне гаворак беларускай мовы з іх наддыялектным статусам.

З моманту з'яўлення папярэдняй акадэмічнай хрэстаматыі прайшло амаль паўстагоддзя. За гэты час дыялектолагамі ўсходнеславянскіх моў, у тым ліку і прадстаўнікамі нацыянальнай дыялекталогіі, было праведзена многа навуковых даследаванняў, вынікі якіх адлюстраваны ў шматлікіх публікацыях. Таму ў новай хрэстаматыі падаецца бібліяграфічны спіс. У ім змяшчаюцца надрукаваныя працы пераважна беларускіх моваведаў, а таксама асобныя публікацыі іншых аўтараў, у якіх асвятляюцца праблемы нацыянальнай дыялекталогіі.

Сёння моўная сітуацыя ў сельскім асяроддзі істотна адрозніваецца ад той, якой была ў сярэдзіне мінулага стагоддзя. Таму, каб адлюстраваць рэальны стан вясковага маўлення ў яго розных тыпах, супрацоўнікамі аддзела для стварэння нацыянальнага тэкставага корпуса сучаснай вясковай гаворкі назапашваліся тэксты ад сацыяльна адрозных груп вяскоўцаў, але перавага аддавалася запісам гаворак асоб сталага ўзросту. Значная частка з назапашанага за час дыялекталагічных экспедыцый змешчана ў падрыхтаванай хрэстаматыі.

У выданне ўключаны тэксты, зафіксаваныя на тэрыторыі, якая далёка выходзіць за межы наваколля гаворак Міншчыны. Пераважна гэта запісы з тэрыторыі гаворак заходнезанальнага беларускага тыпу. Змяшчэнне іх у хрэстаматыі невыпадковае. Справа ў тым, што сучасная беларуская літаратурная мова ў сваім моватворчым развіцці пэўным чынам звернута да дадзенага рэгіянальнага тыпу гаворак. Своеасаблівая змена вектара ва ўнутрымоўных арыенцірах развіцця нацыянальнага нарматыўнага стандарту падштурхнула аўтараў працы падрыхтаваць істотную колькасць тэкстаў з гэтай тэрыторыі для новай хрэстаматыі. Апошняе зроблена з адной мэтай – праз тэксты паказаць рэальны стан сучаснага маўлення на заходняй частцы дыялектнай беларускамоўнай прасторы і тым самым стварыць неабходную інфармацыйную базу навуковых звестак з мэтай высвятлення дыскусійных пытанняў у нацыянальным мовазнаўстве.

Агляд асаблівасцей маўлення, адлюстраваных у тэкстах, падаецца ў форме навуковага каментарыя да іх⁵. Але аналізуюцца не ўсе хрэстаматыйныя матэрыялы. Апісанне з'яўляецца выбарчым. Характарызаваліся паструктурна галоўным чынам тэксты, запісаныя ад інфармантаў, маўленчыя патрэбы якіх забяспечваюцца сродкамі мясцовых гаворак адпаведнага рэгіёна, а самі носьбіты з'яўляюцца яго тутэйшымі карэннымі жыхарамі. Каб выявіць, ці адбыліся змены ў сучасным дыялектным маўленні ў сувязі з асаблівай моўнай сітуацыяй у Беларусі – прыярытэтнасцю ў выкарыстанні ў розных сферах сацыяльна-культурнага і вытворчага побыту рускай мовы, пры аналізе ўвага была звернута пераважна на дыялектныя па сваіх моўных асаблівасцях тэксты. Па гэтай прычыне выбарка інфармантаў з'яўляецца дыферэнцыяльнай, а апісанне асаблівасцей запісанай ад іх гаворкі грунтуецца на супастаўляльным метады. Сутнасць яго заключалася ў суаднясенні выяўленых у тэкстах рознаструктурных асаблівасцей з моўнымі рысамі, адлюстраванымі на картах «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (ДАБМ). Суаднясенне і супастаўленне ўстаноўленых моўных асаблівасцей сучаснай дыялектнай гаворкі з матэрыяламі дыялекталагічнага атласа невыпадковае. На картах гэтага выдання ўвасоблены стан беларускага дыялектнага маўлення ў сярэдзіне мінулага стагоддзя, у сувязі з чым асаблівасцям, адлюстраваным у атласе, надаваўся статус эталонных і з імі параўноўваліся моўныя рысы, засведчаныя ў сённяшняй гаворцы вяскоўцаў.

Вядома, на картах ДАБМ падаюцца пераважна тыя асаблівасці, якія функцыянуюць у моўнай сістэме як дыферэнцыяльныя адметнасці этнагенетычнага тыпу і ў тэрытарыяльных адносінах вызначаюцца як рысы супрацьпастаўленага характару. Таму, улічваючы спецыфіку падобнага даследавання, пры напісанні навуковага каментарыя да тэкстаў для выяўлення дынамікі змен

⁵ Усе каментары да тэкстаў падрыхтаваны В. М. Курцовай.

у сучаснай гаворцы ўвага была звернута на ўстанаўленне моўных рыс, суадносных найперш з матэрыяламі атласа. Аднак характар напісання навуковага каментарыя да тэкстаў не зводзіўся толькі да пошукаў у іх дыялектных сістэмаадрознівальных асаблівасцей. Таксама не ставілася за мэту даць абсалютна поўнае апісанне асаблівасцей сучаснага маўлення. З улікам інтэрпрэтацыйнага характару навуковага каментарыя, адзначаліся галоўным чынам тыповыя і пашыраныя моўныя адметнасці. Праўда, асаблівасці маўлення ўстанаўліваліся, грунтуючыся на пэўных прынцыпах. Так, для вызначэння змен у дыялектнай фанетыцы зыходным прынцыпам аналізу стала апісанне маўлення праз выяўленне ў ім ступені ўвасаблення сістэмных фанетычных асаблівасцей. Да іх ліку ў галіне кансанантызму беларускай мовы, як вядома, належаць супрацьпастаўленыя адносіны зычных па звонкасці-глухасці, а таксама карэляцыя зычных па цвёрдасці-мяккасці. Для гукавога ладу галосных сістэмаадрознівальнымі асаблівасцямі з'яўляюцца: 1) супрацьпастаўленасць галосных пад націскам ненаціскным галосным і абумоўленае гэтым існаванне пазіцыйных адценняў фанем; 2) адрозненне па лабіялізаванасці; 3) дыферэнцыяцыя па пад'ёме, якая звязана з супрацьпастаўленнем ненаціскных галосных гукаў [o], [e] у становішчы пасля цвёрдага і мяккага зычных перад рознымі націскнымі галоснымі. Два апошнія тыпы асаблівасцей у сістэме галосных сталі базавымі пры ажыццяўленні аналізу.

Характарыстыка лексічнага ўзроўню сучаснага дыялектнага маўлення грунтавалася на іншым падыходзе. Справа ў тым, што здзейсніць поўнае супастаўленне лексічнага матэрыялу шляхам суаднясення яго з базавымі (эталоннымі) звесткамі «Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак» (ЛАБНГ) немагчыма, бо назапашаныя тэксты – гэта запісы ўзораў маўлення спантаннага характару. Па гэтай прычыне далёка не ўсе абазначальныя слоўныя сродкі, нават пры максімальнай тэматычнай разнастайнасці гаворкі інфармантаў, трапляюцца ў запісах. Апошняе азначае, што для таго, каб мець поўнае і цэласнае ўяўленне пра лексічны склад забяспечвальных сродкаў сучаснага вясковага маўлення, неабходна цалкам ці хоць бы ў асобных фрагментах паўтарыць працу, выкананую на падставе апытальнікаў, паводле якіх збіраўся матэрыял для ЛАБНГ. Улічваючы выяўленыя акалічнасці, у каментарыі адзначаюцца толькі асноўныя лексічныя асаблівасці, агульныя з літаратурнай мовай і рэгіянальна адметныя, уласцівыя сучаснаму маўленню. Таксама звярталася ўвага на інавацыйныя рысы ў складзе лексічных сродкаў гаворак.

Пры апісанні сінтаксічнага ўзроўню сучаснага дыялектнага маўлення даследчыкі абмежаваліся пераважна іх канстатацыяй. Справа ў тым, што сінтаксічныя дыялектныя адносіны ў беларускім мовазнаўстве застаюцца і па сённяшні час дэталёва не вывучанымі, ды і колькасць пракартаграфаваных у ДАБМ сінтаксічных адрознівальных рыс невялікая. Відавочна, з-за недаследаванасці беларускамоўнага дыялектнага сінтаксісу ўвогуле нельга правесці разгорнуты аналіз сінтаксічных сродкаў сучаснага маўлення ў супастаўляльным плане.

Значная частка тэкстаў, змешчаных у хрэстаматыі, – гэта запісы з цэнтральназанальных гаворак, якія комплексам сваіх дыягнастычных этнагенетычных асаблівасцей адносяцца да гаворак паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы. У хрэстаматыі прадстаўлены ўзоры маўлення з тэрыторыі гаворак слуска-мазырскага і гродзенска-баранавіцкага тыпаў. Гаворкі адзначанага структурна-тэрытарыяльнага тыпу характарызуюцца, як было ўстаноўлена ў нацыянальнай дыялекталогіі, сяміфанемным складам гукаў. Пад націскам, акрамя галосных [a], [o], [e], [i(ы)], [y], тут таксама выступаюць гукі [ĕ] і [ô]. У сувязі з тым, што націскныя галосныя гукі [ĕ] і [ô] у мясцовых гаворках дадзеных структурна-тэрытарыяльных тыпаў вымаўляюцца надзвычай неаднастайна не толькі ў характэрных для іх рэалізацыі марфанематычных умовах, а таксама па прычыне таго, што якасць іх рэалізацыі з'яўляецца неаднолькавай і непаслядоўнай нават у адным і тым жа ідыялекце маўлення, іх сапраўдны характар вымаўлення ў занатаваных тэкстах не адлюстроўваецца. Ва ўсіх хрэстаматыйных тэкстах, запісаных на тэрыторыі адзначаных рэгіёнаў, а таксама ў прыкладах, змешчаных у навуковым каментарыі, націскныя галосныя гукі [ĕ] і [ô] перадаюцца адпаведнымі гукатыпамі [e] і [o]. Ранейшы стан рэалізацыі галосных гукаў [ĕ] і [ô] у прасторы іх пашырэння, а таксама, відавочна, рэальна існуючы і патэнцыяльна магчымы сёння, падаецца на спецыяльнай карце, падрыхтаванай для хрэстаматыі. Гэта карта № 3 «Закрытыя галосныя [ô] і [ĕ] у гаворках беларускай мовы». На карце № 2 «Екаюча-якаючы вакалізм гаворак

беларускай мовы» адлюстравана пашырэнне так званага вузкага [e]. Прастора лакалізацыі гаворак цэнтральнай дыялектнай зоны беларускай мовы паказана на карце пад № 1.

Тэксты, змешчаныя ў хрэстаматыі, маюць спрошчаную арфаграфічна-адаптацыйную форму. У іх не выкарыстоўваюцца спецыяльныя адрознівальныя фанетычныя знакі, у тым ліку і характэрныя для транскрыпцыйных запісаў. Толькі часам даследчыкі, паказваючы асаблівасці інварыянтнай рэалізацыі гукаў, уводзілі дадатковыя літары для іх абазначэння, на што спецыяльна зважаецца ў тэксце.

Знакі прыпынку адлюстроўваюць фразавую інтанацыю і сінтаксічнае члянэнне тэкстаў. Падача запісаў спрошчанага тыпу робіцца з мэтай іх даступнасці шырокаму чытацкаму колу. Аднак пры расшыфроўцы дыктафонных запісаў на пісьме адлюстроўвалася асіміляцыя зычных па звонкасці/глухасці, мяккасць і падаўжэнне, выбухны зычны гук *z* перадаваўся літарай *z*, захоўваліся акцэнталагічныя асаблівасці вымаўлення. Адсутнасць перадачы ў рэалізацыі адценняў гукаў тлумачыцца наступным: аўтарскі калектыў выдатна разумее, што любая, нават самая перанасычаная сістэма адрознівальных фанетычных знакаў, не здольна перадаць усё багацце гучання мовы. Гэта магчыма толькі пры спецыяльным праслухоўванні на адпаведных носьбітах захавання інфармацыі. Такі гукавы фонд тэкстаў сучаснага вясковага маўлення, часткова суадносных з уключанымі ў хрэстаматыю, складзены ў аддзеле дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Акрамя таго, выкарыстоўваліся наступныя ўмоўныя абазначэнні: шматкроп'е (...) абазначае натуральную паўзу ў маўленні або незавершанасць думкі, у квадратных дужках ([]) фармальна ўзнаўляецца слова для разумення тэксту.

Матэрыялы новай хрэстаматыі будуць карыснымі не толькі для вучоных-моваведаў, але і для гісторыкаў, этнографістаў, фалькларыстаў, пісьменнікаў і для ўсіх, хто цікавіцца народным словам.

Ад рэдактараў